

Dîvânü Lügâti't-Türk Üzerine İlk Dizin: Dîvân Anahtarı ve Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın İlmî Kişiliği

Feyzi Çimen*

Özet

1915-1917 yılları arasında Kilisli Muallim Rıfat Bilge tarafından neşre hazırlanan *Dîvânü Lügâti't-Türk* neşri üzerine çağdaşı Hüseyin Hüsameddin Yasar söz konusu yayını esas alan *Dîvân Anahtarı* adlı bir indeks hazırlamıştır. Fakat Hüseyin Hüsameddin'in bu çalışması yazma şeklinde ve muhtemelen tek nüsha olduğu için Türkoloji literatürüne takdim edilmemiştir.

Biz de bu çalışmamızda müellif Hüseyin Hüsâmeddin'in hayatı, eserleri- *Dîvân Anahtarı* adlı eseri ve Türkoloji'ye katkıları hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: Dîvânü Lügâti't-Türk, Dîvân Anahtarı, Dizin, Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi.

Dîvân Anahtarı as the First Index of Dîvânü Lügâti't-Türk by Hüseyin Hüsameddin Yasar and His Scholarly Works

Abstract

After *Dîvânü Lügâti't-Türk* (DLT) was first published 1915 and 1917 by Kilisli Muallim Rıfat Bilge, Hüseyin Hüsameddin Yasar prepared an index of DLT entitled *Dîvân Anahtarı* based on this publication. However, for some reason or another this work could not find a chance of publication. This article deals with main aspects of this index work and portray the general features of other literary and scholarly works of the author Hüseyin Hüsameddin.

Keywords: Dîvânü Lügâti't-Türk, Dîvân Anahtarı, Index, Hüseyin Hüsameddin, Amasya History.

* Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, fcimen@fsm.edu.tr

Giriş

Yegâne nüshası İstanbul-Fatih'teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer alan *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün bulunması ve dilbilim, tarih, folklor, felsefe gibi disiplinler açısından incelenmesi Türkoloji için son derece önemli meselelerin başında gelmektedir. Eser, tüm hayatını kitap sevgisine hasreden Ali Emîrî tarafından 1914 yılının son aylarında bir tesadüf sonucu bulunmuştur. *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün ilk defa neşredilmesi I. Dünya Savaşı yıllarına tesadüf etmesi ve Orhun Yazıtları'nın deşifre edilmesine yakın bir tarihte ortaya çıkması "Türk Milleti" ve "Türkçe" telakkisi için son derece önemli olmuştur. Bulunmasından itibaren tam metni birçok dünya diline tercüme edilen *Dîvânü Lügâti't-Türk* pek çok bilimsel araştırmaya ve çalışmaya konu olmuştur. *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ü konu alan veya *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ten yararlanarak Türk dilinin tarihsel dönemlerini ve lehçelerini inceleyen çok sayıda makale yazılmış, bildiri sunulmuş, kitap yayımlanmıştır.

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün ilk yayını Kilisli Rıfat tarafından 1915-1917 yılları arasında büyük bir emek sonucu üç cilt hâlinde yapılmıştır. Çalışma *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün Arap harfleriyle yapılan bir tıpkıbasımının yanı sıra *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün dağınık sayfaları düzenlenmiş, madde başları tespit edilmiş, harekesiz olan Arapça bölümler harekelenmiştir. Kilisli'nin bu yayımından hemen sonra Hüseyin Hüsameddin Yasar söz konusu yayını esas alan *Dîvân Anahtarı* adlı bir indeks hazırlamıştır. Fakat Hüseyin Hüsameddin'in bu çalışması yazma şeklinde ve muhtemelen tek nüsha olduğu için Türkoloji literatürüne girmemiştir.

Biz de bu bildirimizde Hüseyin Hüsameddin Yasar tarafından Hicrî 1336'da (1918) kaleme alınan *Dîvân Anahtarı* adlı eseri tanıtacağız. Eserin tanıtımına geçmeden önce müellif Hüseyin Hüsameddin hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Hüseyin Hüsameddin Yasar, Hayatı ve Eserleri

Hüseyin Hüsameddin, 5 Kasım 1869'da Amasya'da doğmuştur. Amasya'nın köklü ailelerinden Abdî-zâde ailesine mensuptur. Babası Hacı Mehmet Ağa, annesi Zahide Hatun'dur. Soyadı kanunu çıktıktan sonra Hüseyin Hüsameddin, "Yasar" soyadını almıştır. Çeşitli kaynaklarda bu soyadı "Yaşar" veya "Yazar" şeklinde de geçmekle birlikte doğrusu Yasar'dır¹. Hüseyin Hüsameddin "Yasar" soyadını muhtemelen kendisi de bir zamanlar kadılık yaptığı için, "kanun, yasa, töre, düzen koyan" anlamından dolayı tercih etmiştir.

Hüseyin Hüsameddin hakkındaki bilgiler daha çok kendisinin kaleme aldığı *Amasya Tarihi*'nin birinci cildinde yer alan otobiyografi ve yine kendisine ait

1 Hüseyin Hüsameddin'in hem akrabası hem hemşerisi olan ve *TDVİA*'da Hüseyin Hüsameddin maddesini yazan Turgut Akpınar konuyla ilgili çalışmalarında "Yasar" soyadını kullanmıştır. Bundan başka yine müellifin evlatlarının aynı soyadını taşıması bu durum için ayrı bir delildir.

olan sicil defterinden derlenmiştir.² Yasar'ın Hafız Halil Efendi ve Fatma Hatun adlarında iki kardeşinin olduğunu ve Amasya'daki Hüseyin Dede Türbesi'nde annesi Zahide Hatun ile birlikte metfun oldukları bilgisine rastlamaktayız. Yine kaynaklarda Kemal, Cemal, Celal adlı oğulları ile Aliye ve Naciye isimli kız evlatlarının olduğu³ bildirilmektedir.

Hüseyin Hüsameddin ilk tahsiline Amasya'da 1879 yılında 10 yaşında iken Balcı Mektebi'ne giderek hafızlık eğitimiyle başlamıştır. Bundan sonra 1883'de Mekteb-i Rüşdiye'ye girmiş ve 1887'de Rüşdiye'yi bitirmiştir. Daha sonra tahsilini daha da ilerletmek için İstanbul'a gelerek Kalender Medresesi'ne devam etmiştir. Burada on yıl boyunca Tokadî-zâde Hacı Ahmed Nurettin Efendi, Ödemişli Mustafa Efendi, Harputlu Abdüllatif Efendi, Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve İnegöllü Ali Ratib Efendi'lerden çeşitli konularda ders almıştır. Yine İstanbul'da Ömer Ziyaeddin-i Dağıstanî'den *Zübdetü'l-Buhârî* dersleri okumuş ve Ahmet Remzi Efendiden de *Ferâiz* dersi almıştır. Hüseyin Hüsameddin İstanbul'daki tahsiline devam ederken bir yandan İstanbul'un kütüphanelerinden bilgi toplamaya devam ederken; diğer taraftan kısa süreliğine Girit (1894), Suriye (1895), Şam ve Hicaz'a gider. Hanya ve Şam'daki kütüphanelerde çalışır. Şam'da bulunduğu sırada Şeyh Bedreddin Muhammed bin Abdurrahman Mağribî'den *Sahih-i Buhârî* dersleri almıştır. Çeşitli beldelerde değişik hocalardan ders aldıktan sonra 1899 yılında İstanbul'a dönerek ilk hocası Tokadî-zâde Ahmed Efendi'den icazet almıştır. Hüseyin Hüsameddin bu uzun tahsil döneminden sonra başta İslâmî ilimler olmak üzere birçok ilim sahasında ileri bir seviyeye gelmiştir. Arapça ve Farsça'nın yanında kaynaklardan istifade edecek kadar Fransızca da bilmektedir.⁴ Bir ara *Asri*⁵ mahlasıyla şiir de yazan Yasar'ın zamanla araştırmacı yönü ağır basmıştır.

Hüseyin Hüsameddin, ilk resmi görevine 1898 yılında Meşihat Dâiresi Askerî Mahkeme mukayyidi olan, daha önce *Ferâiz* dersleri aldığı hocası Perşembeli Ahmet Remzi Efendi'nin muavini olarak başlamıştır. Bir süre bu görevini sürdürdükten sonra Şeyhülislâm Mahmut Celaddin Efendi'nin yardımıyla Sur-re-i Hûmâyun Niyâbet-i Şeriyyesi'ne tayin edilerek 1901'de Şam ve Hicaz'a gitmiştir. Bu görevinden döndükten sonra 17 Mart 1903 tarihinde Vezirköprü'ye mahkeme naibi olarak atanmıştır. Bundan sonra sırasıyla 19 Ekim 1905'den

2 Ayrıntılı bilgi için bakınız Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi I*, (Sadeleştirerek Neşre Hazırlayanlar), Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, Ankara, Amasya Belediyesi Yayınları, 1986, s. 273-278.

3 *Amasya Gazetesi*, 11 Şubat 1939, s.2.; Hüseyin Hüsameddin'in çocukları için bakınız Osman Nebioğlu, *Türkiyede Kim Kimdir*, s. 676, İstanbul, 1962.

4 Turgut Akpınar, "Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Bilinmeyen Eserleri", *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, Sayı 3, cilt I, Mayıs, 1972, s. 165.

5 Hüseyin Menç, "Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Kâsidesi," *Yeşilirmak Postası Gazetesi*, Amasya, 5.1.1991.

15 Eylül 1907'ye kadar Osmancık, 25 Kasım 1908'den 4 Kasım 1910'a kadar Nıksar, 1 Nisan 1911'den itibaren de Refâhiye naipliği görevinde bulunmuştur. Refâhiye'de görev yapmaya devam ederken Evkâf Nezareti tarafından Arapça Eski Kayıtlar Mütercimliğine atanmıştır. Bundan sonra 1909'da Tarih-i Osmanî Encümeni olarak görev yapmıştır.⁶ Hüseyin Hüsameddin ilmî çalışmalarını bundan sonra da Türk Kültürünün en önemli bir uzvu olan dil üzerine teksif etmiş; bu doğrultuda Türkçenin ifade biçimlerini, ek ve kök sistemini, etimolojik kökenini araştıran makaleler kaleme almıştır.

Türk Dil Kurumu'nun kurulmasıyla birlikte Hüsameddin, Mustafa Kemal Atatürk'ün dil politikasına, kaleme aldığı birçok eserle destek vermiş; bu doğrultuda *Türk Fiilleri*, *Türk Sıfatları*, *Türk İsimleri*, *Paşa Armağanı*, *Temel* gibi eserleri Atatürk'e sunmuş, bu vesileyle Atatürk'ün takdirini kazanmıştır. Yine Türk kültürüne katkıda bulunmak için Türk Ocakları'nda Türk Dili, Türk Kültürü ile alakalı seri konferanslar vermiştir. Hüseyin Hüsameddin 1934 yılında Türk Dilini akademik bir ortamda araştırmak için İstanbul Üniversitesi'nde bir kürsü açılması için Maarif Vekâleti'ne müracat etmiş; Maarif Vekâleti gerekli şartlara sahip olunmadığı gerekçesiyle bu teklifi reddetmiştir.⁷ Hüseyin Hüsameddin, 10 Şubat 1939 yılında İstanbul Şişli'deki evinde vefat ederek⁸ Feriköy Mezarlığında toprağa verilmiştir.

Hüsameddin'in, *Amasya Tarihi*⁹, *Evkâf-ı Humâyûn Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*¹⁰, *Temel*¹¹, *Dîvân-ı Vezâret*¹², *Paşa Armağanı*¹³, *Kitabü 'et-Tasrif (Temel Külliyyatından Fiiller Hakkında Mülâhazât-ı Sar-*

6 Ağâh Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi I-II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 457.

7 Halid Öcalan "Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın Hayatı ve Eserleri", *Yeşilirmak Postası Gazetesi*, Amasya, 10.02.1963.

8 Hüseyin Hüsameddin'in vefatı üzerine akrabaları tarafından müellifin sevenlerini haberdar etmek üzere gazetelere ilan verilmiştir. Fakat bir gazetede dizgi hatası olarak "irtihali" şeklinde verilen ilan "intiharı" şeklinde yazılmıştır. Bu durum Hüseyin Hüsameddin'in sevenlerini çok üzmüştür. Ayrıntılı bilgi için bakınız *Amasya Gazetesi*, 10 Şubat 2007.

9 *Amasya Tarihi* bir ara emanet olarak Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal etmiş ve bu tarihte de kütüphane yetkililerince eserin mikro filmleri alınmıştır. Söz konusu mikro filmler hâlâ Süleymaniye Kütüphanesi'nde mikrofilm arşivi no:3681-3682'de saklıdır. Yapmış olduğumuz araştırmalarda eserin özgün nüshasının Amasya Belediyesi yetkililerinde olduğunu öğrendik. 2008 yılında Amasya Belediyesi tarafından eserin yeni baskısı yapılmıştır. Bundan başka yine söz konusu eserin sadeleştirilmiş şekli Amasya Belediyesi tarafından yapılmıştır.

10 Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Humâyûn Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hâl Tercümeleleri," *Vakıflar Dergisi*, I. Parça sayı 15, 1982, s. 88-99; II. Parça sayı 16, 1982, s. 31-42; III. Parça sayı 17, 1983, s. 61-78; IV. Parça sayı 18, 1983, s. 43-59; V. Parça, sayı 19, 1984, s. 61-89.

11 Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz, (Sadeleştirerek Neşre Hazırlayanlar) *Amasya Tarihi I*, Ankara, Amasya Belediyesi Yayınları, 1986, s. XV.

12 Hüseyin Hüsameddin, "Orhan Bey'in Vakfiyesi," *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 1 Eylül 1926, Sayı 7, s. 298.

13 Burada söz konusu nüshanın resimlerini bize gönderen ve diğer belge ve çalışmalarını bizimle paylaşan Hüseyin Menç'e şükranlarımı sunuyorum.

fiyye)¹⁴, *Türk Sıfatları*, *Türk Çavları*¹⁵, *Nişancılar Durağı*¹⁶, *Osmanlı Meşâhiri*¹⁷, *Türk Takvimi*¹⁸, *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye Fi-Lugati 't-Türkiyye Çevirisi*¹⁹, *Türk Emniyet Teşkilatı*²⁰ adlı kitapları ile “Koca Mehmed Paşa” [*Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1332 cilt VII, Sayı 37, s. 43-49; Sayı 38, s. 117-122.], “Alâaddin Bey” [*Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1 Eylül 1340, cilt XIV, Sayı 5,(82) s. 307-318; Sayı 6, s. 380-384; 1 kanunu sani 1341, cilt XV, Sayı 8 (85) s. 128-133; cilt XV, Sayı 9 (86) s. 200-210.], “Sultan Altunbaş” [*Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1 Eylül 1341, cilt XV, Sayı 11 (88) s. 305-326.], “Orhan Bey’in Vakfiyesi” [*Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul, 1 Eylül 1926, cilt XVI, Sayı 17, (94) s. 284-301.], “Molla Fenârî” [*Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, İstanbul, Teşrini sani 1926, cilt XVII, Sayı 18 (95), s. 368-383; 1 Haziran 1928, Sayı 19 (96), s. 148-158.], “Türk Dili” [İkdam Gazetesi²¹ 24 Rebiulevvel 1339, s. 2.], “İran’da Türkler” [*Türk Yurdu*, 14. Cilt, 1 (151) sayı, sayfa 4033-4035.] başlıklı makaleleri vardır.

Dîvân Anahtarı

Hüseyin Hüsameddin’in *Dîvân Anahtarı* adlı eseri, Kilisli Rıfat tarafından (1915-1917) yayımlanan üç ciltlik *Dîvânü Lügâti 't-Türk* neşri için hazırlanmış bir indeks çalışmasıdır. Eser *Dîvânü Lügâti 't-Türk* için hazırlanan ilk indeks (1917-1918) olması dolayısıyla da son derece önemlidir. Hüseyin Hüsameddin’in eserine benzeyen başka indeks çalışmaları da vardır. Şaban Kurt *Kitâbu Dîvân-ı*

-
- 14 Eser Türk dilinin kelime yapısı ve kaidelerini öğretmeye yönelik hazırlanmıştır. Eserin müellif tarafından yazılan bir nüshası Anıtkabir Kitaplığı no 497’de kayıtlıdır.
- 15 Eser Türk dilinin kelime yapısı ve kaidelerini öğretmeye yönelik hazırlanmıştır. Eserin müellif tarafından yazılan bir nüshası Anıtkabir Kitaplığı no 488’de kayıtlıdır.
- 16 Birçok kütüphanede nüshaları vardır. Bizim görebildiğimiz İSAM’daki fotokopi nüshasıdır.
- 17 Turgut Akpınar, “Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Bilinmeyen Eserleri”, *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, Sayı 3, Cilt I, Mayıs, 1972, s.168.
- 18 Turgut Akpınar, Hüseyin Hüsameddin’in akrabasıdır. Hüseyin Hüsameddin’in üzerine birçok çalışması vardır. Fakat yazılarında (*Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fi 'l-Lugati 't-Türkiyye* çevirisi, *Türk Emniyet Teşkilatı*, *Türk Takvimi* vb. eserler için) bahsettiği eserlerin katalog bilgilerini vermemiştir. Bundan dolayı araştırmacının bahsettiği bu tür eserlere ulaşamadık. Belki söz konusu eserler araştırmacının özel kitaplığındadır düşüncesiyle bu sorunu çözmek için Turgut Akpınar’ı ziyarete gittik. Ziyaret dolayısıyla müellifin alzheimer hastası olduğunu esefle öğrendik. Bundan dolayı da bu konuya bir açıklık getiremedik, verilen bilgileri tekrarladık.; Turgut Akpınar, “Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin Yasar ve Bilinmeyen Eserleri,” *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, Mayıs 1972, Cilt I, Sayı 3, s. 163-168.
- 19 Turgut Akpınar, “Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Bilinmeyen Eserleri”, *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, Sayı 3, C. I, Mayıs, 1972, s.168.
- 20 Turgut Akpınar, “Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Bilinmeyen Eserleri”, *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, Sayı 3, C. I, Mayıs, 1972, s.168.
- 21 Çeşitli kaynaklarda Hüseyin Hüsameddin’in İkdam Gazetesindeki yazıları konu edilir. Söz konusu yazıları hacminden dolayı başka bir çalışmada müstakil olarak incelemeyi düşündüğümüzden burada muhtasar bahsedildi.

*Lügâti't-Türk*²², adlı çalışmasında bu eserlere değinmiştir; fakat belirtilen çalışmalar Hüsameddin'in eserinden farklıdır. Yazma halinde bulunan *Dîvân Anahtarı*'nın tespit edebildiğimiz yegâne nüshası Millet Yazma Eser Kütüphanesinde AEARB4201'de kayıtlıdır. Eser, Kütüphane katalog çalışmaları sırasında²³ tespit edilmiştir. Yaptığımız bütün çalışmalara rağmen maalesef eserin ikinci bir nüshasını tespit edemedik. Müellif diğer çalışmalarında da bu eserden bahsetmemektedir. Bundan dolayı değerlendirmelerimizi tek nüsha üzerinden yapmak zorunda kaldık. *Dîvân Anahtarı* kahverengi deri sırtlı, ebru desenli mukavva basit cilt ile kaplıdır. Alfabetik sıradan ve sayfa numaralarından çalışmanın eksiksiz olduğu anlaşılmaktadır. Eserin bitiminde "son" kaydı vardır. Eserin tamamı 52 varaktır. (Başında ve sonunda birer varak boş bırakılmıştır.) Her varanın sol üst köşesinde Arap Rakamlarıyla sayfa numarası verilmiştir. Eserin tertibinden baskıya hazır olduğu anlaşılmaktadır. Eser, "*Dîvân Anahtarı*, "mürettibi Hüseyin Hüsameddin Efendi, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün hurûf-ı hecâ tertibiyle fihristidir, 1336" şeklinde bir giriş sayfasıyla başlamaktadır. Eserin üzerinde Ali Emîrî'ye ait temellük mührü yer almaktadır. Eser biçim olarak bir sayfanın iki sütuna bölünmesi ve her sütunda yer alan *lûgat*, *cilt*, *sayfa*, başlıklarının altına *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te geçen kelimelerin sıralanması şeklinde biçimlenmiştir. *Lûgat*, *cilt*, *sayfa*, başlıkları her sayfada yer almaz. Söz konusu sütunlarda 11 ile 43 arası madde başı yer almaktadır. Eser *rika* hattıyla kaleme alınmıştır. Arap alfabesine göre *Dîvânü Lügâti't-Türk*'teki kelimeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Eserin ilk üç buçuk sayfası farklı bir kalemlle, farklı bir mürekkeple ve farklı bir *rika* hattıyla yazılmıştır. Bu yazıyla olan kelimelerin tamamı elif harfiyle olup toplam 312 madde başıdır. Söz konusu sayfalar son derece silik ve okunaksızdır. *Dîvân Anahtarı*'nda dikkati çeken bir başka husus ise bazı kelimelerin sayfa dışına taşarak okunmaz hâle gelmesidir. Bunun da zaman içinde eser ciltlenirken sayfa kenarlarının bir şekilde tahrip edilmesiyle oluştuğu anlaşılıyor. Bundan başka, eser gayet okunaklıdır.

Dîvân Anahtarı'nın neşre hazır olduğu halde neden yayımlanmadığı önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. İndeksin yegâne nüshasının Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer alması üzerinde Ali Emîrî Efendiye ait temellük mührü bulunması eserin diğer araştırmacılar tarafından bilindiği ihtimalini güçlendirmektedir. Hüsameddin'in bu eseri de somut olarak ifade edemediğimiz *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* adlı eseri gibi bir talihsizlik sonucu yayımla-

22 Ayrıntılı bilgi için bakınız Şaban Kurt *Kitâbu Dîvân-ı Lügâti't-Türk*, Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.

23 2008 yılı itibarıyla *Millet Yazma Eser Kütüphanesi*'nde bulunan yazma eserlerin yeniden kataloglanması projesine Paul Getty Vakfı (Los Angeles) ile Suna ve İnan Kıraç Vakfı katkılarıyla başlanmıştır. Bu proje doğrultusunda birçok kıymetli eser yeniden gözden geçirilerek, gün yüzüne çıkartılmıştır. Hüseyin Hüsameddin'in *Dîvân Anahtarı* adlı eseri de bu proje kapsamında gün yüzüne çıkartılan eserlerdendir. Bu vesileyle, beni söz konusu eserin varlığından haberdar eden Sadık Yazar'a teşekkür ederim.

namamış olabileceğini düşünüyoruz.

Yazma halinde bulunan *Dîvân Anahtarı* büyük ihtimalle Hüsamettin'in kendi elinden çıkmıştır; nitekim onun kendi hattıyla olduğu bilinin başka eserleriyle yapılan karşılaştırma neticesinde bu ihtimali güçlendirir benzerliklerin olduğu görülmüştür.

Çift sütun üç satır 52 varak tutan *Dîvân Anahtarı*'nda 5329 madde başı vardır.²⁴

Bu 5329 madde başlarının harflere göre dağılımı şu şekildedir: Elif (ا) 1375, (o, ö, u, ü'de elif maddesinde verildiği için elif maddesi diğer dizinlere göre daha geniştir.) be (ب) 517, te (ت) 743, cim (ج) 218, hı (خ) 12, dal (د) 13, ze (ز) 9, sin (س) 542, şın (ش) 27, ğayın (غ) 1, fe (ف) 1, kaf (ق) 646, kef (ك) 419, lam (ل) 12, mim (م) 83, nun (ن) 18, vav (و) 2, he (ه) 1, ye (ي) 690'dır. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla 5329 madde başının da 3473'ü çeşitli türlere ait isim,²⁵ 1856'sı fiildir. Her harf için altı çizili ayrı bir başlangıç bölümü belirlenmiştir.²⁶ Bazı madde başı harflerin yeri işaretlendiği hâlde başlık altına herhangi bir kelime yazılmamış; sütun boş bırakılmıştır. Bu tarz boşlukların da başlık harflerinin yanlışlıkla yazılmış olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü boş bırakılan bazı yerlere *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün söz varlığı içinde gelebilecek kelime yoktur. (Meselâ Arap Alfabesiyle be+fe (ب+ف) gibi, *Dîvân Anahtarı* s.16)

Dîvân Anahtarı'nı Kilisli'nin neşrettiği (1915-1917) *Dîvânü Lügâti't-Türk* ile karşılaştırdığımızda Hüseyin Hüsameddin'in eserinde gösterdiği kelimelerin her zaman doğru ciltte ve sayfada verilmediğini gördük. Özellikle de II. ve III. ciltte gösterilen bazı kelimelerin söz konusu sayfa ve ciltte olmadığını fark ettik. *Dîvân Anahtarı*'ndaki okunmayan sayfalar yüzünden bu yanlışlığın nerede başladığını ve nereye kadar devam ettiğini tespit edemedik. Bu yanlışlığın Hüseyin Hüsa-

24 Yapılan çeşitli sayımlar sonucunda *Dîvânü Lügâti't-Türk*'teki söz varlığı konusunda farklı verilere ulaşılmıştır. "Carl Brockelmann'ın yayımladığı *Mitteltürkischer Wortshatz nach Mahmud al-Kaşgarî Divan Lugat at-Türk* adlı eserde 7.993 söz bulunmaktadır. Besim Atalay'ın üç ciltlik çevirisinin 1943 yılında yayımlanan "endeks"inde verilen sözcük sayısı ise 8.783'tür. *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün Özbekistan'daki yayımında ise 9.222 sözcük bulunmaktadır. M. Vefa Nalbant'ın çalışmasında ise *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te 5.147'si ad, 3.477'si fiil olmak üzere 8.624 sözcüğün madde başı olarak bulunduğu belirtilmiştir. Verilerdeki bu farklılığın nedeni, bazı çalışmalarda madde başı sözlerin yanı sıra madde içinde örnek cümlelerde geçen sözlerin de söz varlığına katılmış olması ve madde başı sözlerle birlikte değerlendirilmesidir. Şükrü Haluk Akalın, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, s. 67.

25 Daha önce de belirttiğimiz üzere eserdeki bazı varakların kenarı yıpranmış durumdadır ve bundan dolayı bu sayfalarda yer alan kelimelerin yarısı okunamamaktadır. Bu gibi kelimeleri isim-fiil olarak ayırırken kelimenin son kısmında okunan -*mAk*'lara göre ayırdık. Bundan dolayı isim ve fiil sayılarına ihtiyatla bakmak gerekir. Ama madde başı sayısı belirlenirken sayma işlemi değişik kişiler tarafından tekrarlandığı için kısmen daha güvenilir sayılabilir.

26 Bazen bu sisteme uyulmamıştır.

meddin'in hazırladığı *Dîvân Anahtarı* adlı indeksi *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün Kilisli tarafından yayınlanmadan önce müsvedde halindeki bir *Dîvânü Lügâti't-Türk* nüshasına göre yapmış olabileceğinden kaynaklanabileceğini düşündük. Fakat *Dîvân Anahtarı*'nın üzerinde ay ve gün gösterilmeden belirtilen 1336 tarihinin sadece iki ayı 1917 yılına aittir; yılın diğer on ayı 1918 yılına aittir. Bu durum da bu ihtimali zayıflatmaktadır. Muhtemelen Hüseyin Hüsameddin bilemediğimiz bir sebepten *Dîvân Anahtarı*'nı kaleme alırken cilt ve sayfa numaralarını bir şekilde kaydırmış olmalı.

Hüsameddin'in indeksini daha sonra yapılmış *Dîvânü Lügâti't-Türk* indeksleriyle²⁷ karşılaştırıldığında şu hususlar dikkati çeker:

1. *Dîvân Anahtarı* Kilisli neşrine göre hazırlandığı için onun hatalarını tekrarlamıştır. Çünkü Kilisli *Dîvânü Lügâti't-Türk* neşrinde Arapça'yı matbu ve harekeli hale getirerek büyük bir hizmeti gerçekleştirmiş; fakat Türkçe söz varlığını özgün yazmada gördüğü gibi –herhangi bir tasnife tabi tutmayarak kalın-ince, düz-yuvarlak ayrımı yapmadan- bırakmıştır. Bundan dolayı da *Dîvânü Lügâti't-Türk*'e daha sonradan müstensihler tarafından eklenen ilaveler, baskıdan kaynaklanan hareke ve harf yanlışları, ünlü-ünsüz uyumu, kök ünlüde olan değişim, ses benzeşmesi ve değişmesi vb. hususlar eksik baskı özellikleri nedeniyle Hüseyin Hüsameddin tarafından da tekrarlanmıştır.

2. Hüseyin Hüsameddin'in *Dîvân Anahtarı* adlı indeksi *Dîvânü Lügâti't-Türk* için hazırlanan ilk çalışma olmasından dolayı tarihî değeri yadsınamamakla birlikte modern bir dizin olmaktan uzaktır. Çünkü Hüsameddin *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te geçen sözcükleri isim-fiil ve kişi adları-yer adları ayrıntılı bir indeks olarak vermemiştir. Örnek olarak bütün isimler, değişik Türk lehçelere ait söz varlığı ve diğer kelimeler karışık olarak verilmiştir. Yine çalışmanın Arap harfleriyle oluşu Türkçe kelimelerin fonetik ve morfolojik özelliklerini ve okunuşlarını göstermesi bakımından yetersizdir. Örnek olarak *Dîvân Anahtarı*'nda elif (ل) maddesi içinde yer alan *u-ü, o-ö* ayrımındaki problem verilebilir. Bu maddede yer alan kelimelerin bu şekilde fonetik özellikleri tespit etmek mümkün değildir. Tarihî Türk lehçelerine ait söz varlığının anlamları ile ilgili bir bilgi verilmemesi de bir eksiklik olarak düşünülebilir.

3. *Dîvân Anahtarı* 5329 madde başıyla, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün söz varlığını tam olarak kapsamamaktadır. Örneğin karşılaştırma yaptığımız üç indeks de “â,” şaşırma edatıyla başlar ve ardından üç tane ayrı “aba” sözcüğüne yer verirken; Hüsameddin eserine tek “aba” kelimesini almıştır. Bundan başka a maddesinde

27 Karşılaştırma için Dankoff ve Atalay indeksleri kullanılmıştır. (Atalay Besim, *Dîvânü Lügâti't-Türk* Dizini “Endeks” (IV), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1941.; Dankoff Robert, Kelly James, *Compendium of The Turkic Dialects (Dîvanu Lügat-it-Türk)*, Part I: 1982, Part II: 1984, Part III: 1985, Duxbury, Harvard Üniversitesi Basım Evi, 1982.)

ve diğer maddelerde birçok kelime eksiktir. Zaten toplam madde başı sayısının da diğer indekslerden eksik oluşu, bu durumun en büyük göstergesidir.

4. *Dîvân Anahtarı*, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te geçen kelimelerin geçtiği her yeri kaydetmemiştir. Meselâ “açmak” fiili için Hüsameddin tek sayfa numarası verirken diğer indeksler sekiz ayrı yer numarası göstermişlerdir. Hüseyin Hüsameddin, muhtemelen yazılışı ve okunuşu aynı olduğu hâlde anlamları farklı olan kelimeleri tek maddede toplamıştır. Bu durumun örnekleri çok fazladır. Daha fazla örnek için *Dîvân Anahtarı*'nın 2. 7. 10. 13. sayfalarına bakılabilir. Bununla beraber Hüsameddin yazılışları ve okunuşları aynı olduğu hâlde anlamları farklı olan bazı kelimelerin sağ tarafına o kelimenin kaç türü olduğunu göstermek için bir sayı vermiştir. Muhtemelen müellif bu kelimelerin aynı kelime olduğunu düşündü ve ilk geçen yerin sayfa numarasını verdi. Söz konusu kelimenin de her geçtiği yeri göstermeyi; bundan dolayı da aynı kelime için birden fazla madde başına işaret etmeyi gereksiz buldu.

5. Hüseyin Hüsameddin'in indeksinde madde başlarını doğru seslendirme ve ünlü uzunluklarıyla ilgili bir açıklama yoktur. Ünlü uzunluklarını ve *c-ç*, *p-b*, ayırımı yapmak için başka dil verilerini kullanmak gerekmektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Türkçenin dil, tarih, vakıf, emniyet, sözlük vb. birçok meselesiyle ilgilenen Hüseyin Hüsameddin Yasar kaleme aldığı eserleriyle Türkoloji ilmine katkıda bulunmuş önemli bir simadır.²⁸ Daha çok tarihçi kimliğiyle ve *Amasya Tarihi* adlı eseri ile tanınan müellif Türk diliyle

28 Hüseyin Hüsameddin, II. Meşrutiyet sonrası *Amasya Tarihi* adlı eserinin birinci cildini yayımlayarak Türkiye'de şehir tarihi yazma hizmetine öncülük etmiştir. Müellifin *Amasya Tarihi* adlı eserini yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından takdirle karşılanmıştır. Fuat Köprülü'nün *Amasya Tarihi* hakkındaki şu değerlendirmesini iktibas etmek istiyoruz. “*Pek uzun senelerden beri bu kadar esaslı ve mütebahhirâne yazılmış bir esere tesadüf etmediğimizi itiraf edelim. Anadolu'nun en eski merâkiz-i medeniyesinden olan Amasya'yı bütün tafsilat-ı tarihiyye, coğrafya, lisanîye ve zanaatkâranesi büyük bir ciltte tasvir eden eser laakal rub' asırlık bir hayat-ı sa'y ve tettebbuun neticesidir. Her mesele hakkında bizzat mahallinde kuyûdât-ı şerhiyyeye müraca'ât ederek, tetkikâta bulunan müverrih Hüseyin Efendi, bundan başka, mevzu-ı esere ait matbu, gayr-ı matbu bütün Türk, Arap, Acem menbalarına da müraca'ât etmiş ve böylece eserini pek zengin ve şâyân-ı itimat bir mecmua haline getirmiştir. Eğer Amasya Tarihi tamamen intişar edecek olursa öyle modaya tabi kitaplar gibi iki üç senelik bir hayata değil, ebedî bir mevcudiyete kesh-i istihkak eyleyecek ve erbâb-ı ilme daimi bir müracaatgâh olacaktır.*” M. Fuat Köprülü “Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi Hakkında”, *İkdam Gazetesi*, 18 Mart, 1914. Diğerleri için ayrıca bakınız. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Halil Ethem Hatıra Kitabı* “İbrahim Edhem Paşa Âilesi ve Halil Edhem Eldem”, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948, s. 77.; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995, s. 25, 26, 32, 310, 345, 378, 381, 388, 396, 438, 439, 443, 444.; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1974, C I (s. 90, 157, 160, 161, vb.) C II (s. 41, 59, 61, 79, 81, 465); Tveritinova Anna S, *Türkiye'de Karayazıcı Deli Hasan İsyanı (1593-1603)*, s. 20-21, (çev. A İnan), Yayına Hazırlayan, A. Haydar Avcı, İstanbul, Aya Kitap, 2006.

ilgili de birçok çalışma yapmıştır. Çalışmalarında kullandığı metot ve kaynaklar açısından da değerli bir Türkologdur.²⁹ Şimdiye kadar ilim âlemine takdim edilmemiş *Dîvân Anahtarı* isimli eseri -her ne kadar günümüz şartları için çok kullanışlı değilse de- kaleme alındığı tarih ve şartlar itibarıyla -Hüsameddin'in Türk Diline olan ilgi ve alakasını da göstermesi bakımından- son derece önemli bir çalışmadır. *Dîvân Anahtarı* aynı zamanda *Dîvânü Lügâti t-Türk* için hazırlanmış ilk indeks olması açısından da ayrıca önemlidir. Ve bu öneminden dolayı da Hüseyin Hüsameddin'in bu eseri *Dîvânü Lügâti t-Türk* bibliyografyasına ve Türkoloji literatürüne girmeyi hak etmektedir.

29 Hüseyin Hüsameddin'in en belirgin özelliği, aldığı kuvvetli İslâm kültür ve terbiyesine rağmen "koyu bir Türkçü" oluşudur. Bu durum aslında sadece Hüsameddin'de görülen bir husus değil; daha ziyade söz konusu çağın birçok aydınlarında görülen dönemin özeliğidir. Hüsameddin'in "milliyetçi" oluşunu rahatlıkla eserlerinde görmek mümkündür. Bir örnek teşkil etmesi bakımından şu paragrafı iktibas etmek istiyoruz: "*Türkler, öteden beri tab'an halim, fıtraten cengâver, dinlerinde sabit, hizmetlerinde sadık, büyüklerine muti, küçüklerine şefik, yalan ve mübalağadan müctenib, gill u gıştan safi, vaat ettiklerine vefakar, vatanlarına merbut, varlıklarına aşık, ulum ve sanayie müstaid, kabiliyet-i medeniyyesi tam, bir millet-i mümtaze olmakla meşhut ve müteariftir*" Hüseyin Hüsameddin, Yasar "İranda Türkler", *Türk Yurdu*, C 7 (14), 1918, s. 4033-4035, [22-29].; Hüseyin Hüsameddin'in bu yönünden dolayı Hilmi Ziya Ülken onu "*Modernist ve Türkçü İslâmcı*" olarak betimlemiştir. Bakınız. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1966, s. 649. Hüseyin Hüsameddin modern anlamda da çok iyi araştırmacı sayılabilir. Ancak çalışmalarında kullandığı birçok kaynağı göstermemesi, devşirmeler ve diğer azınlıklar hakkında ağır hükümler vermesi ve bazı hususlarda aşırı etimolojik benzetmelerde bulunması çalışmalarının akademik değerini biraz azaltmıştır. Bakınız. Turgut Akpınar "Hüseyin Hüsameddin Maddesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, 1998, s. 522.

Kaynakça

Akalın, Şükrü Haluk, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyancıları*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1995.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1974.

Akkuş, Mehmet ve Ali Yılmaz, (Sadeleştirerek Neşre Hazırlayanlar) *Amasya Tarihi I*, Ankara, Amasya Belediyesi Yayınları, 1986.

Akpınar, Turgut, "Az Tanınan Büyük Bir Milliyetçi Hüseyin Hüsameddin Yasar", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 8, C. II, İstanbul, 1975.

Akpınar, Turgut, "Hüseyin Hüsameddin Maddesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, s. 521, 1998.

Akpınar, Turgut, "Amasya Tarihi Yazarı Hüseyin Hüsameddin ve Bilinmeyen Eserleri", *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, S. 3, C. I, Mayıs, 1972.

Albayrak, Sadık, *İlmiye Ricâlinin Terâcim-i Ahvâli "Son Devir Osmanlı Uleması"*, Millî Gazete Yayınları, C. II, İstanbul, Medrese Yayınevi, 1980.

Amasya Gazetesi, 10 Şubat 2007.

Atalay, Besim, *Divanü Lügati't Türk Dizini "Endeks" (IV)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.

Atalay, Besim, *Divanü Lügati't Türk Tercümesi. I-III*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Aydın, Mesut ve G. Aydın, *Hüseyin Hüsameddin Efendi, Amasya Tarihi I-V*, Amasya, Amasya Belediyesi, 2008.

Aydın, Mesut ve G. Aydın, *Hüseyin Hüsameddin Efendi, Amasya Tarihi VI-XII*, Malatya, 2004.

Başaran, Ayhan, "Dilci Hüseyin Hüsameddin", *Yeşilirmak Postası Gazetesi*, Amasya, S. 2061, 11.02.1963.

Bilge, Kilisli Rıfat, *Divanü Lügati't Türk, I-III*, İstanbul, 1915-1917.

Caferoğlu, Ahmet, *Divanü Lügati't-Türk Dizini*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.

Çağan, Nazmi, "Ölümünün 25. Yıldönümünde Hüseyin Hüsameddin Yaşar", *Dünya Gazetesi*, 11 Şubat, 1963.

Çimen, Feyzi, "Dîvân Anahtarı Tam Bir Dîvânü Lügâtî't-Türk İndeksi Sayılır mı?" *Uluslararası Türkçenin Batılı Elçileri Sempozyumu*, (5-6 Kasım 2012),

İstanbul, [Türk Dil Kurumu İşbirliğiyle Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi], 2012.

Çitçi, Selahattin, *İkdam Gazetesinin Sistematik İndeksi, (1894-1904)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [İki cilt yayımlanmamış yüksek lisans tezi], İstanbul, 2001.

Dankoff, Robert, Kelly James, *Compendium of The Turkic Dialects (Divanu Lügat-it-Türk)*, Part I: 1982, Part II: 1984, Part III: 1985, Duxbury, Harvard Üniversitesi Basım Evi, 1982.

Dilçin, Dehri, *Arap Alfabesine Göre Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1957.

Karaman, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hûmayûn Nezareti*, Kitabevi, 2006.

Köprülü, M. Fuat, "Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi Hakkında", *İkdam Gazetesi*, 18 Mart, 1914.

Kurt, Şaban, *Kitâbu Dîvân-ı Lügâtî't-Türk*, Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.

Kuşat, Ahmet, "Türk Tarihiyle İlgili Makaleler Bibliyografyası," *Tarih Vesikaları*, Cilt I, Sayı III (18), Ankara, Milli Eğitim Basımevi, Mart, 1961.

Levent, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi I-II*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

Menç, Hüseyin, "Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Kâsidesi", *Yeşilirmak Postası Gazetesi*, Amasya, S. 214, 5.1.1990.

Menç, Hüseyin, *Bir Şehre Adanan Ömür Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Efendi Hayatı, Eserleri ve Hakkında Yazılanlar*, Amasya, Amasya Belediyesi Yayınları, 2012.

Nebioğlu, Osman, *Türkiyede Kim Kimdir*, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1962.

Öcalan, Halid, "Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın Hayatı ve Eserleri", *Yeşilirmak Postası Gazetesi*, Amasya, 10.02.1963.

Sarıcıoğlu, Fikret, "Üç Amasya Tarihçisi ve Eserleri," İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 14, İstanbul, 1994.

Teres, Ersin, "Divanu Lügat-İt-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözvarlığı Bakımından Karşılaştırılması", İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], 2006.

Türk Ansiklopedisi, "Hüseyin Hüsameddin Maddesi", Ankara, Milli Eğitim Basımevi, C. XIX, 1971.

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, Ankara, 1979.

Tveritinova, Anna S., *Türkiye’de Karayazıcı Deli Hasan İsyanı (1593-1603)* (çev. A. İnan) , Yayına Hazırlayan, A. Haydar Avcı, İstanbul, Aya Kitap, 2006.

Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı, *Halil Ethem Hatıra Kitabı “İbrahim Edhem Paşa Âilesi ve Halil Edhem Eldem*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Selçuk Yayınları, 1966.

Yasar, Hüseyin Hüsameddin, “İran’da Türkler”, *Türk Yurdu*, Cilt 7 (14), 1918, s. 4033-4035, [22-29].

Ek

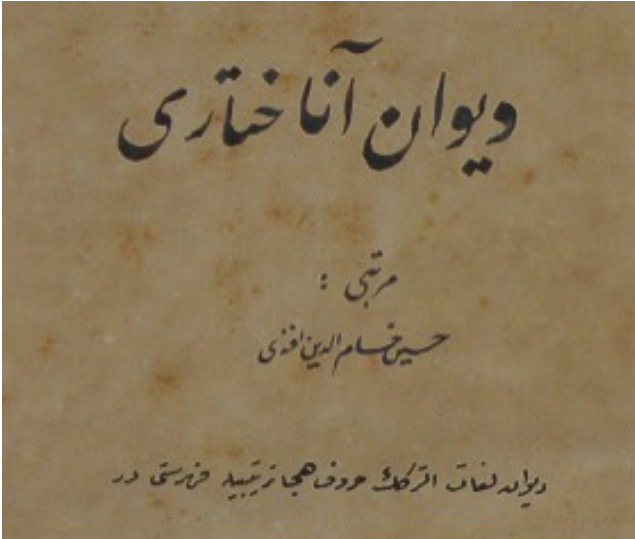
Ek 1: Hüseyin Hüsameddin Yasar

Ek 2: Amasya Tarihiden bir sayfa

Ek 3: Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın sicil defteri

Ek 4: Eser, "Dîvân Anahtarı, "mürettibi Hüseyin Hüsameddin Efendi, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün hurûf-ı hecâ tertibiyle fihristidir, 1336" şeklinde başlayan giriş sayfası

